

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XVII. KÖTET. — 21. SZÁM.

BEZERÉDJ PÁL
TISZTELETI TAG
EMLÉKEZETE

GAAL JENŐ
RENDES TAGTÓL

FELOLVASTA 1919 ÁPRILIS 14-ÉN

ARCZKÉPPEL

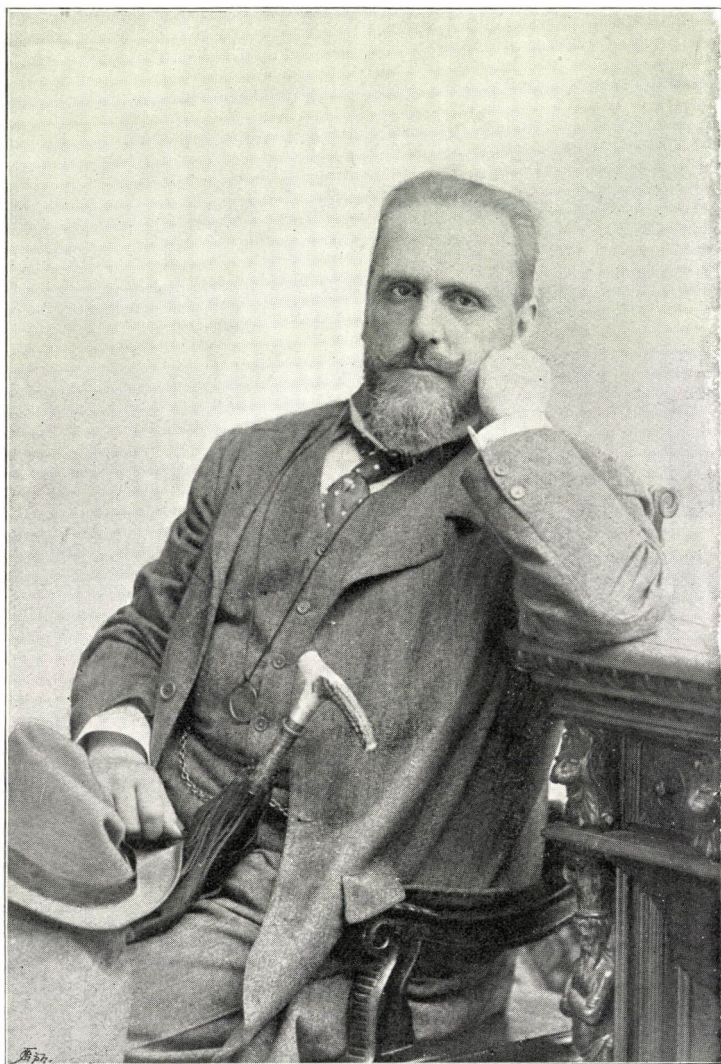
Ára 10 korona.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1920

EMLÉKBE SZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAI RÓL

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer Imre</i> l. tagtól	— K 20 f.
	II. Suhayda János lev. tagról. <i>Dr. Konek Sándor</i> r. tagtól	— " 20 "
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— " 20 "
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— " 40 "
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	— " 60 "
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— " 20 "
	VII. Ami Boué külső tagról. <i>Dr. Szabó József</i> r. tagtól	— " 20 "
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferenc</i> lev. tagtól	— " 80 "
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— " 40 "
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— " 20 "
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— " 40 "
	II. Arkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— " 20 "
	III. Mailáth Gy. emlékezete. <i>Gr. Szécsen Antal</i> l. tagtól	— " 20 "
	IV. Charles Robert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— " 80 "
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— " 20 "
	VI. Erkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— " 20 "
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— " 40 "
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— " 60 "
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— " 60 "
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> igazg. tagtól	— " 20 "
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— " 20 "
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	— " 20 "
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— " 40 "
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— " 20 "
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	— " 20 "
	VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. <i>Dr. Pauer Imre</i> r. tagtól	— " 20 "
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	— " 40 "
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— " 40 "
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— " 20 "
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— " 40 "
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— " 60 "
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— " 20 "
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— " 40 "
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— " 60 "
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— " 20 "
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— " 20 "
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— " 20 "
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— " 20 "
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— " 20 "
	X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— " 20 "
V. kötet.	I. Fábán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— " 20 "
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— " 80 "
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— " 20 "
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldsiher Ignác</i> l. tagtól	— " 60 "
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— " 40 "
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— " 40 "
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> t. tagtól	— " 40 "
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	— " 40 "
	IX. Grote Artur külső tagról. <i>Dr. Duka Tivadar</i> l. tagtól	— " 20 "
	X. Rózsay József t. tagról. <i>Dr. Batistfalvy Sámuel</i> l. tagtól	— " 40 "
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— " 20 "
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— " 40 "
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— " 60 "
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— " 40 "
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	— " 30 "
	VI. Paür Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— " 50 "
	VII. Pauer János l. tagról. <i>Dr. Czobor Béla</i> l. tagtól	— " 20 "
	VIII. Heer Oswald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— " 80 "
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— " 20 "
	X. Pott Frigyes Agoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— " 40 "
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— " 60 "
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlékovics Sándor</i> l. tagtól	— " 60 "
	XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J. l.</i> tagtól	— " 20 "
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól	— " 50 "
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	— " 60 "
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> l. tagtól	— " 80 "
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— " 40 "
	III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— " 40 "
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	— " 60 "
	V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— " 80 "



Buxton's Fall

BEZERÉDJ PÁL EMLÉKEZETE.

FELOLVASTA 1919 ÁPRILIS 14-ÉN GAAL JENŐ RENDES TAG.

A harmadik osztály hálával fogadott becses javaslatára a Tekintetes Akadémia azzal a szép és nagy feladattal volt kegyes engem — nem is annak az osztálynak tagját — megbízni, hogy egyik legkiválóbb tiszteleti tagjának dicső emlékét irodalmilag rögzítsem meg, s ezzel kapcsolatban igazán hasznos életét és hervadhatatlan érdemeit tőlem telhetőleg az igazsághoz híven és kegyeletesen méltassam. Azonban a mennyire vonzó és megtisztelő, épp oly kevésbé könnyű ez a feladat. Hiszen oly férfúról kell hozzá és az Akadémiához méltóan megemlékezni, és tárgyilagos értékelést nyújtanom, a kinek neve meglepő sikerei folytán az eredményes önzetlen nagy munkásság fogalmává nőtte ki magát. Oly férfúról kell szólanom, a ki a legellentétesebb tulajdonságok összehangzatos kibékülése útján lett hasznos és nagy fiává hazájának. Az ő valója mélyen gyökeredzik a régi magyar eszményies nemzeti és családi életben, de lelkiületét a legújabb-szerű emberi haladás s a nemzet- és világgazdasági élet kérelhetetlen törvényszerűségeinek egyetemes szelleme hatja át. Benne a múlt legnemesebb hagyományai, a jelen és jövőndő megélhetés s életérdekű gyarapodás rideg követelményei, a kisemberek őszinte szeretete s a független nagy úr önállóan rendelkezni, szolgálva parancsolni hajlandó természete ölelkeznek bensőleg. Ez ellentétek kibékülésének megfelelő magyarázata nélkül őt és alkotását kellően megérteni és méltatni nem lehet.

Bezerédj Pál szerencsés és méltó ivadéka volt egy ősrégi nemzetség annak az ágának, mely már generációk óta családi és hazafias erényei által tünt ki az állásra nézve hozzá hasonlók nagy sokaságából. Ő István nagybátyjának nemcsak anyagi örököse, de úgyszólván szellemi és erkölcsi neveltje is volt, a kire a kortársai által »örök igazságnak« nevezett férfiúnak úgy egyénisége, valamint barátai: Deák, Széchenyi s a nemzet többi nagyjainak példája és közvetlen személyes hatása is már kora ifjúságában döntő, üdvös befolyást gyakorolt. Ezt nem egyedül homályos sejtetem, hanem lelkiismeretesen gyűjtött bő adatok alapján mint kétségtelenül ki-domborodó tényt állapíthatom meg.

Nagyatyja idősb Bezerédj István volt, a ki a maga édes anyja, Gindy Zsófia után is Sopron és Tolna megyében igen vagyonos emberré lett. Két fia közül az egyik, István a múlt század harminczas, negyvenes évei magyar közéletének ismert előkelő alakja, a másik pedig, a mi Pálunk hasonnevű, kevésbbé híres, de több megyében mégis nevezetes szerepet játszott édesatyja volt. Idősb Bezerédj Istvánnak sok ezer holdnyi birtokai, Sopronban háza, Badacsonyan pedig szép szőlője volt. Érdekes és valamennyiökre nézve jellemző az előbbi által 1841. évi április 27-én kiállított osztálylevél, melynek bevezető szavai így hangzanak: »Alulírott idősb Bezerédj István, miután Istvánnak és Pálnak gyermekeik vagynak, amannak idvezült Bezerédj Amáliától született leánya (Floriána, a kinek korán elhunyt szülője az irodalmunkban úttörő híres Flóri gyermekkönyvet írta), emennek hitvesétől, gróf Murray Everildától tavaly (1840. évi márczius 13-án Szerdahelyen) született fia Pál, az én édes unokáim, jónak gondoltam, hogy felejthetetlen feleségem, felsőbüki Nagy Örzsébet, fiaimnak jó édes anyjok is már elhalálozván, meg az én már hetven évű kort haladt életemben mind anyai, mind az én utánam várható vagyonomra nézve a valóságos és teljes erejű osztály megtörténjék, hogy mint eddig atyai öröömre engedelmes jó fiuk és egymást szerető, egymással jól megférő és egymástól semmit sem irigylő testvérek velem egy kenyéren a már hosszabb idő óta reájok bízott gazdaságomat közre folytaták, úgy ezután elválasztva mind-

egyik maga kezére s számára az ő külön osztályrészét, melyet ezennel nekik átadok, hasonló egymásiránti jóindulattal használják.« Önmagának — igen szerényen — élete fogytáig nem kötött ki többet, mint a két fia által két részben, Szent György és Szent Mihály napján, fizetendő összesen 2500 forintot.

A testvérek úgy egyeztek meg, hogy az akkor még értékesebb és jobban felszerelt sopronmegyei birtokot, a soproni házat és badacsonyi szőlőt, ámbár mint idősebbet őt illette volna meg, István, mivel neki már fia is született, öccsének, a mi Bezerédj Pálunk atyjának engedte át. Ő maga megelégedett a tolnamegyei Hidjával, melyet azonban homokos pusztából csakhamar paradicsommá varázsolt és történetileg is nevezetes helylyé tett. Ott a később még bővebben megemlítendő Szedres ma is virágzó községet alapított. — Hidja volt azután sokáig a megyei és koronként az országos közélet legjelesebb férfainak is egyik kedvelt gyűlőhelye és az ő nemes életének több, mint egy negyed századon át lakályos, meleg otthona. Már zsenge korában ott látta Bezerédj Pál is az ő nagylelkű és fenkölt szellemű István nagybátyját honáért és nemzetéért dolgozni, küzdeni, aggódni, de lelkesedni is. Ott tapasztalta boldogan úgy szülei, valamint saját maga iránti majdnem atyai szeretetét és bölcs gondoskodását. Midőn édesatyja 1838. évi augusztus 20-án házassági frigyet kötött gróf Murray-Melgum gróf altábornagy és neje Eszterházy Almeria grófnő leányával, Bezerédj István lelkét nagy öröm töltötte el. Ez időben írja neki, hogy elválaszthatatlannak tekinté eddig magát öccsétől. Az újsógornőnek, gróf Eszterházy Miklós nádor leszármazottjának, ha nem fényes, de kényelmes otthont kíván a maga részéről is biztosítani. Annak és családjának öccsével együtt el kell fogadniok, szeretniök kell őt is, és szerettetni magukat általa. Midőn a kis Pál születéséről értesül, alig várja hogy láthassa a kis fiút és édesanyját, a kinek ezt a nagy örömet és kedves maradékot köszönhetik. »A kis Palit és Flórit megtanítjuk majd« — írja — »úgy szeretni, mint atyáik szeretik és szeretni fogják egymást«. Ily meleg érzésnek ad kifejezést akkor is, midőn négy évvel később fivérének második fia,

Andor, születik. Ettől fogva mind a két fiú, de különösen a kis Pali állandó gondoskodásának tárgya. Első neveltetése és oktatása családja körében történt. Ő ajánl részére megfelelő instruktort. Mikor már felcseperedett, a bécsi Theresianumba adták, a mi azonban nagybátyjának nincs egészen inyére. Erre vonatkozóan írja 1847. évi május 11-én: »Nehezen esik az új forma ruhájában képzelni Őt. Mindenféle gondolatok, félések támadnak rá nézve bennem. Elhiszem tudniillik, hogy rend, fegyelem, csinosság is katonásan fenn lesz tartva, hanem az ész és szív nemesb csiráira, tehetségeire lesz-e figyelem, és tudják-e, akarják-e ezeket csak annyira is felköltetni, ápolni és kifejleszteni a gyermekben, mint ez máskülönben csak igen közepszerű körülmények közt is megtörténik? Nem akar-nak-e csak katonaszellemben, katonai célokra formálni ott testet úgy, mint lelket?« A Theresianumban nevelkedett fiúk a szünidőt rendesen nála töltik. Karácsonyra, újévre elhal-mozza őket ajándékokkal, főleg jó könyvekkel. Öccsét felha-talmazza, hogy az iskolakönyveken kívül egy-egy kis könyvtárt szerezzen be nekik az ő költségén. Ez a segítség ennek jól esik, mert idősb Bezerédj Pál nem volt oly szerencsés gazda, mint bátyja. Később anyagi zavarokkal is küzdenie kellett.

Az ifjú Pálra eszményiesen és szabadelvűen gondolkozó s eljáró nagybátyjának példája igen nagy hatással volt. Ez már fennmaradt gyermek- és ifjúkori leveleiből is minden kétségen felül kiderül. Bécsben is a legnagyobb súlyt folyton a magyar nyelvben való alapos kiképzésére veti. Nagybáty-jától oly könyvet kér, melyből kellő szobósságot szerezhet magának. Egy alkalommal írja neki: »Nagy Pali bácsi (felső-büki Nagy Pál) a kapus segítségével felkeresett. Örült, midőn íróasztalom egyik felén a maga arczképét nagyban és a Deák Ferenczét kisebb alakban egy kis piedestálon látta. Csodál-kozott, hogy ezt nem tiltották el, de a tanárok mindig azzal a németül mondott megjegyzéssel hagyták el szobáját, hogy »azok nagyon nevezetes férfiak«. Minden csekély magyar dolognak fontosságot tulajdonít. Megírja, hogy egy udvari kanczelláriai tanácsos házánál csárdást tánczolhatott, és hogy a kapott levelekre nyomtatott e mondásának: »áldás hazánk«-ra, mennyire megörült. Számtalan ilyen apróság ifjú szíve haza-

fias hűségéről, mások pedig a nagybátyja iránti ragaszkodásról, ennek 1856 márczius 6-án bekövetkezett halála után pedig igaz kegyeletéről tanuskodnak. Bezerédj István második neje, az elsőnek nővére, Bezerédj Etelka tovább folytatta a róla való szeretetteljes gondoskodást. Midőn a Theresianum elhagyása után a bajorországi Weichenstephanban gazdasági tanintézetbe ment, onnan 1856. évi december 20-án írja nagynénjének, hogy István bátyja kívánságához képest nem hagyta el a latin nyelvet és a nyelvbölcsészetet. Míhelyt az említett helyre érkezett, elment az ottani klostomba, a hol szerencsére talált egy professort, a ki a felsőbb osztályokban tanítja a latint. Elmondta neki őszintén, hogy mit akar. A tanár Cicero disputaióit adta kezébe. Elragadtatással ír Ciceróról és reméli, hogy az idén megismerkedik főműveivel is. Ezen kívül foglalkozik az aesthetikával, s a maga számára magyarul ír szépszerűti tanulmányt is. Tudja, hogy a német irodalomban melyek voltak nagybátyjának kedvencz olvasmányai. Ő azokat megszerzi és épül belőlük. A hazai politikai dolgok is érdeklik. Alig várja báró Eötvös József egy akkor megjelenendő politikai művét. Kéri azonban Etelka nagynénjét, hogy mindezekről szüleinek ne mondjon semmit, mert az aggodalmat keltene bennök a gazdasági tanulására nézve, a mely tekintetben pedig szintén nem volt hanyag. De nem tehet róla, neki nem lehet más életcélja, mint a szív és ész művelése. Egy fél év múlva Bécsből írja, hogy hála Istennek a gazdasági dolgokban félig-meddig eléri a célját, de a többi köteleességekben rettentően hátramaradt. Ennek pedig főokát abban látja, hogy nem volt bizonyos a pályája. Érdekes, hogy Schubertet is kereste és később, midőn Drezdában ráakad, hosszabb időt tölt vele. A képzőművészetek iránti vonzalma is kétségtelen. Alapos tanulmányokat folytat, hogy a müncheni nagy műkincseket jobban tudja méltányolni és élvezni.

Gazdasági tanulmányainak végeztével Tótmegyerre kerül a gróf Károlyi Lajos uradalmába gyakornoknak. Ott úgy a tulajdonos, valamint főtisztei nagy előzékenységgel fogadják. Majd Pesten át, a hol Deák Ferenczet, báró Kemény Zsigmondot és Csengery Antalt meglátogatja, haza, onnan pedig

hosszú külföldi tanulmányútjára megy. Ennek költségeit oroszországi öröksége, de jórészt Etelka nagynénje is viseli, a ki benne férje anyagi és szellemi örökösét látja és magát 1888-ban bekövetkezett haláláig a hidjai nagy birtok csak haszonélvezőjének tekinti. Különben őt nemcsak mint kettős rokont, hanem mint hálás, szerető nevelt fiát szintén nagyon szerette. Sokat is tartotta magánál, a mi Bezerédj Pálra minden tekintetben igen előnyösnek bizonyult. Pesten nyílt házat tartott s híres vasárnapi ebédein Deák Ferencztől kezdve megfordultak a politikai és szellemi élet legjobbjai, a legismertebb nevek e korbeli történetünkben. Maga Bezerédj Pál beszélt el, hogy 1864-ben virágvasárnapján miként fogamzott meg náluk a politikai életünkben fordulatot jelző husvéti cikk eszméje. Ott szóba került, hogy a magyar nép napról napra jobban megbarátkozik az osztrák közigazgatással, mely jobb e régi magyarnál, s ez lassanként hasznára válik az osztrák centralista törekvéseknek. Kemény Zsigmond báró suggerálta, hogy a haza bölcse írjon egy cikket. Két nap múlva az elkészült. Deáknál éppen Bezerédj Pál is jelen volt, midőn ő azt Nyáry Pálnak fel akarta olvasni. Amazszerénykedve el akart távozni, de Deák visszatartotta, mondván, hogy »jó lesz azt neked is meghallgatni«. Az említett virágvasárnapi ebédre céloznak Arany János a »Jóságos Özveggy«-című költeményében a következő szavak: »Hogy kössük a multtal a jövőndöt össze, Fehér asztalodnál pendült meg az eszme.«

Bezerédj Pál azután is sokat tartózkodott a külföldön. Bejárta Németország, Belgium, Francia-, Olasz- és Spanyolország nagy részét. Angliában is utazott és tanulmányozott, s az angol nyelvet ott sajátította el. Volt Oroszországban is, a honnan anyai rokonságától mintegy 240.000 korona értékű örökséget kapott, melyet csak kevés ideig élvezett, mert később a selyemtermelés előmozdítására fordította azt. Csak évtizedek múlva kapta vissza kamat nélkül. Tolnában akkor az a tréfa kelt szárnyra, hogy a selymészet felvirágzásában nálunk az örökséget kivinni idejében megengedett orosz cárnak van a legnagyobb része.

A selyemtenyésztéssel és selyemiparral külföldi tanulmányútján is alaposan foglalkozott. Bécsből 1856. évi július

3-án írja, hogy bár nagybátyja bővebb végrendeletet nem hagyott hátra, hála az Égnek, legalább reszkető kezével czeruzával egyetmást még is feljegyzett, a mit halála után megtétetni kívánt. Ezek közt volt az, hogy felesége és utódai a selyemtenyészést ne hagyják abba. »Megnyugtató, — írja — hogy tudjuk, mit kívánt és így akaratát minden legkisebb részletben teljesíthetjük«.

Hat évig élt Párizsban és több időt töltött a selyemipar főhelyén, Lyonban. Félévig kék zubbonyban együtt dolgozott a szocialista érzelmű munkásokkal, hogy észjárásuk és az általuk végzett dolgokkal alaposan megismerkedjék. Olaszországi utazásai közben meglátogatta Kossuth Lajost is, a ki azzal bocsátotta el magától a nagyreményű, törekvő ifjút, hogy »fiam, odahaza csináljatok industriát«. Ezt, valamint a többi intelmeket nem feledte, sőt a selyemtermelés és ipar felkarolását mintegy reá bízott szent küldetésnek tekinté. Nagyra becsült István bátyja is élete végéig szeretettel csüggett azon és a letiport haza szomorú sorsának szemlélete közben némi vigaszt abban talált. Nagy cél tudatossággal és szilárd elhatározással képezte hát, hogy felismert hivatásának minél teljesebb sikerrel szentelhesse magát. Ő valósággal »gondolt merészet és nagyot s rátette életét«. A munkamegosztás elvének ez a következetes gyakorlati érvényesítése is nagyon jellemzi őt.

Merészet gondolt, mert hiszen a mire vállalkozott, nem volt kis dolog, t. i. felvirágoztatni azt a termelési ágat, melyet ebben az országban oly hatalmas egyének, fejedelmek és főurak annyi szilárd akarattal és nemes áldozatkészséggel nem tudtak meggyökereztetni. És úgy intézte a dolgát, hogy a mit ezek ismételt nagyszabású kísérletek után nem tudtak elérni, az harmincznyolcz évi önfeláldozó, odaadó, lelkes, de egyszerűsmind tárgyias, a helyzethez és viszonyokhoz bámulatosan alkalmazkodó, tervszerű munkásság révén fényesen sikerült neki.

Hogy eredményeit igazságosan méltányolhassuk, egy pillantást kell vetnünk a selymészet multjára hazánkban.

Annak első nyomaira 1680-ban Baranya megyében, Pellérdén találkozzunk, a hol I. Lipót király uralkodása alatt Passardi Péter toricellai olasz lakos tett kísérletet a selyem-

tenyésztéssel. Magyar felesége őt is magyarrá tette s I. Józseftől 1708-ban nemességet kapott.

De halálával elalszik az egész ügy. Folytatása Temes vármegye újabb betelepítése után indult meg, midőn Mercy Kolos Florimund tábornok veszi azt kezébe, ugyanaz, a kit III. Károly király 1720-ban a temesi bánság kormányzójává nevez ki. Ez Rossi mantuai apát közreműködésével nagy eperfaültetvényeket létesített és azokat eréllyel védelmezi. Ez időben Temesvárott selyembeváltó hivatalt, gombolyítót, sőt selyemszövő gyárat állítanak fel. De a Mercy tábornok 1733-ban bekövetkezett halálával megint nagy hanyatlás állott be e téren. Új életre az Mária Terézia alatt kelt, midőn Eszéken gubóbeváltó hivatal keletkezik, s a temesi bánságban és Kecskeméten megint hozzálátnak felkarolásához. II. József szintén lendíteni akar rajta, s 1787-ben tudvalevőleg nagy aranyérmekeket adat át a szarvasi evangélikus templomban Thessedik Sámuel lelkésznek és a selyemtermelést Bugatonál Budán megtanult feleségének azokért az eredményekért, melyeket vele el tudtak érni.

Azonban mintha átok sujtotta volna az ebbeli kezdéseket, II. József halála után megint nagy visszaesés állott be. Tolna megyében, mely itt első sorban jön tekintetbe, a helytartótanács 1766-ban indítja meg e részben a mozgalmat, de egy 1770-ben hozzá intézett jelentés szerint az egész megye területén akkor még csak 768 darab szederfa létezett. Hanem ezek száma gyorsan emelkedett. Az eredmény 1788-ban már 2371 font beváltott gubó, de ez 1812-ben újfent 736 fontra csökken. Később a megye karolja fel és 1829. évi márczius 31-én erélyes intézkedéseket tesz, melyek eredménye szembeszökő. Van akkor három megyei főkertész, a kik kezelése alatt az eperfaállomány közel százezer darabra szaporodik fel. Szekszárdon tíz kazánnal dolgozó gombolyító keletkezik.

A jeles tolnai alispán és kiváló gazda, Csapó Dániel, majd Bezerédj István veszi kezébe ezt az ügyet. A megindult országos mozgalomban akar részt venni ő is. Birtokán már előbb létesíti a ma is virágzó Szedres nevű községet, a hol főleg a selyemtenyésztésre szorítja és édesgeti a lakosságot, melynek örökbérletet ad s különféle felekezetű templomokat

építtet. Annak nemcsak földesura, de őszinte barátja és áldozatkész támogatója. Ő nemsokára a selyemipari tevékenységet is megkezdi, s azzal az egész országban figyelmet keltő eredményeket ér el. Széchenyi már előbb létesítette Czenken a nagy eperfaültetvényeket, a hol ráveszi a lakosságot a selyemhernyó tenyésztésére. Az ő buzdítására Tolnában is megalakul a szeder-selyem egyesület, melynek főtényezőjévé ugyancsak Bezerédj István lett. Az itt nyert selymet eleinte egy pozsonyi szalaggyárnak adták el. Később Hidján is szőttek selyemárút, de csak annyit, a mennyit évenként a család barátainak elajándékozhattak. Deák Ferencz is kapott minden karácsonykor hat darab selyem zsebkendőt onnan. Ez az ipari tevékenység másutt is, nevezetesen Czenken és Ikervárott hasonlókat indított meg. A Bezerédj István selyemárui az 1844. évi honi kiállításon, majd 1853-ban is aranyérmeket és elismerő oklevelet kaptak. A legombolyított selyem Hidjáról Bécsbe és Berlinbe került. Özvegyének, a ki a lelkére kötött ipart híven folytatta, szerződése volt a maga idején általán ismert váci utczai Alter és Kiss divatárúkereskedő czéggel.

Az 1873. évi kiállításon megint aranyérmeket kapott, a mi a mindnyájunkra nézve, a kik megtekintettük s a vele kapcsolatos első nagy országos gazdasági congressuson részt vettünk, nevezetesen 1879. évi székesfejvári kiállításon ismétlődött.

Akkor ismerkedtem meg én is Bezerédj Pállal, a ki a hidjai selyemtermékeket ott személyesen képviselte.

A magyar kormány az özvegynek 500 darab arany jutalmat adott, melyből ő férje emlékére alapítványt alkotott. A megye által kiosztott kamatait kiválóbb selyemtenyésztők kapják ma is.

Meg kell itt még említenem azt a viszonyt, melyben a Bezerédj-család a selyemtenyésztés tekintetében gróf Széchenyi Istvánnal állott. Olaszországi benyomásain kívül Bezerédj István buzgalma inspirálta őt, hogy a selyemtenyésztésnek a társadalom által való felkaroltatását előmozdítsa. A sopronvasmegyei szederfa- és selyemtermelés egyesületét alkotta meg mindenek előtt. Hogy a többieknek mintául szolgáljon, elnökévé ő maga lett, alelnökül pedig idősb Bezerédj Pált vette

maga mellé. Ehhez Széchenyi a szóban levő ügyben négy, tudtommal eddig még kiadatlan, levelet intézett.

Az egyikben, mely 1840. évi december 16-án Pesten kelt, a következő jellemző szavak olvashatók: »Szeretném megállapítva látni, hogy zsidó is vehessen részt Egyesületünkben. Ez ugyan ex principio nincs kirekesztve, de tapasztalásból tudom, s pedig az itteni (pesti nemzeti) Casino után, hogy sorsolás után alig veendünk zsidót be, ha közöttünk nem létez már néhány.« Egy másik levélben Tatai evangélikus lelkészt megfenyegeti, hogy ha a selyemtenyésztes ügyét lánghán fogja szolgálni, »akkor püspökké majd nem tesszük meg«.

De hiába buzgólkodtak korábban és később is legjelesebbjeink, a selyemtermelés nem terjedt el úgy, mint lehetett és kívánatos lett volna. Az 1879-ben már annyira hanyatlott volt, hogy felderített sajnos állapota általános megütközést keltett és ennek a termelési ágnak a kormány által teendő hathatós gyámolítása iránti hangos követelést váltotta ki.

Képzeltető, hogy ezt az állapotot a selyemtenyésztes hagyományai közt felnőtt Bezerédj Pál hazafias lelke mennyire fájlalta. A közgazdasági miniszteriumban ez ügynek főelőadója akkortájt Kenessey Kálmán miniszteri tanácsos volt, a ki vele a siralmas állapotok megszüntetése tárgyában először érintkezett. Ő volt az, a ki a Bezerédj Pál tartózkodó szerénységét legyőzvé, ajánlkozását, hogy mint a kormány meghatalmazottja a dolgot kezébe veszi, a miniszternél közvetítette.

Egy kihallgatás után programját 1880. évi február hó 10.-ről keltezett emlékirat alakjában mutatta be. Felette érdekes és gazdasági történeti szempontból is fontos okmány ez. Abban Bezerédj Pál a selyemtenyésztes súlyos helyzetét, annak valódi okait, orvoslásának eszközeit és módjait alaposan, behatóan és nagy szakértelemmel világítja meg. Kíméletesen, de egész határozottsággal deríti fel az összes igazolhatatlan mulasztásokat és tévedéseket. Megjelöli a hibákat és azok elkövetőit. Azután részletes programot fejt ki és pedig megokolással. Felsorolja azokat a kívánalmakat, melyeket az ügy élére állítandó egyénnek magában egyesíteni kell. De oly követelményeket állapít meg, melyeknek az egész országban egye-

dül csak ő felelhetett meg igazán. Jellemző ez a beadványa a köz-állapotokra, de reá magára nézve is, a ki a benne megírtakat azután a legteljesebb mértékben csakugyan megvalósította. Nincs annak egy pontja sem, melynek nem tett volna eleget, s nincs e téren egy észszerű követelmény sem, melyet emlékiratában ki nem fejtett volna. Ez a cél tudatos kötelességérzet által diktált okmány egyúttal az ő legjobb, legtalálhatóbb jellemrajza is.

Emlékiratában abból indul ki, hogy fogadtatása alkalmával a miniszter a maga törekvésének céljául azt jelölte meg, hogy a selyemtenyésztés akkor már sajnálatosan alacsony fokánál lejjebb ne szálljon. Bezerédj kereken kijelenti, hogy ha a miniszterium eddigi eljárását meg nem változtatja és pedig az ellenkezőre, akkor az bizonyosan meg fog szünni az egész országban, s megint nemzedékek fognak elmúlni, míg ismét talpra lesz állítható. Úgy tárgyi, valamint személyi nagy hibák követettek el, a melyek folytán a neheztelés és az elítélő felháborodás általános. A vezetőkben mindenek előtt hiányzik a kellő szakértelem, nincs meg az elengedhetlen gondosság és szervezőképesség. Utal arra a selyemhernyóbetegségre, mely a század közepe óta a gubótermelést egész Európában korábbi mértékének egy ötödére redukálta. E bajnak azonban megtalálták a biztos orvoslási módját, de nálunk arról egyszerűen tudomással sem bírnak.

A korábbi miniszter által alkalmazott selyemtenyésztési felügyelő merőben tapasztalatlan, sőt teljesen tudatlan fiatal ember, a ki kétségbeejtette a legbuzgóbb tenyésztőket is. Képessége és a reá ruházott feladat között mutatkozó távolság komikus, de egyúttal nagyon szomorú is. A kormány egyéb rendelkezései is a legvisszásabbak. A miniszter intenióinak tisztaságáról meg van győződve, de a kik szaktanácsokat adtak e téren neki, úgy jártak el, mintha őt szándékosan vezették volna félre. A selyemtermelés életrevalósága hazánkban a legmostohább viszonyok közt is bebizonyult. Annak itt megfelelő eljárás mellet nagy jövője van. Ez pedig a létező és el nem tüntethető előnyök felhasználása mellett az egyedül tőlünk függő okszerű termelési és szervezeti föltételek megteremtése által alapozható meg.

Részletesen kifejti ezután, hogy a nélkülözhetetlen szederfa-ültetvények létesítése, gondozása s folytonos szaporítása és javítása nélkül gondolni sem lehet e termelési ág fölvirágoztatására. Elmondja továbbá, hogy ezt miként lehet biztosan elérni. Azután rátér az 1870. évi nemzetközi selyemtermelési szaktanácskozmány megállapításaira, a melyek folytonos szem előtt tartása alkalmas lesz a népünk körében elterjedt, de megokolatlan pesszimizmus leküzdésére. Bemutatja erre a később tényleg keresztülvitt vezető és felügyelő országos és vidéki szervezetet és annak minden főbb részletét megokolja. Számol az ország azon korbeli roppant súlyos állampénzügyi helyzetével és valósággal oly gazdálkodást ajánl, mint a milyen volt az a csoda, hogy a krisztusi hegyi predikáció alkalmával öt kenyérrel és három hallal ezrek éhét csillapították.

Kiemelem itt, hogy a vezetéssel megbízandó főfelügyelőtől, nemcsak önzetlen, teljesen jutalmazatlan hivataloskodást, hanem anyagi áldozatokat is kíván. Ennek persze csak úgy van értelme, ha tudjuk, hogy ő akkor szóval a megbízatást már elnyerte és hazafias buzgalmában kész volt a nagyobb anyagi áldozatok hozatalára is.

Emlékiratának két becses és kivonat által nem pótolható passzusát most már szó szerint idézem: »Nem tagadhatom, — írja — hogy mindezen rendszabályok keresztülvitele, a melyek nem kevesebbet jelentenek, mint egy új termelési ágnak a legnehezebb viszonyok közt hazánkban történő meghonosítását, egy embernek bizony egész erejét és idejét veszi igénybe. S most az a kérdés, ki legyen ez az ember? Legyen az magyar ember, ki minden kellékekkel rendelkezik, melyek által hatni lehet azokra, kikre hatni kell. Legyen az továbbá mindenek előtt teljesen független ember, minden hangzatos cím nélkül, a kihez még a feltevés sem ér, hogy a kormány által díjaztatik. Mutassa meg az illető, hogy azon ügy, melynek szolgálatában áll, oly szent előtte, hogy minden tekintetben ingyen áldozza fel érette idejét, erejét és hogy vissza fogja nyerni ezen ügy iránt a népnek régi bizalmát, melytől azt, mi tagadás benne, senki más, mint az eddigi díjazott királyi felügyelők fosztották meg. Érzem, hogy oly argumentatio az előttünk, a melyet megbotránkozás nélkül alig vagyunk

képesek leírni, de hiába, a ki a néphez akar szólani, ahhoz a maga nyelvén szóljon. Mellőzzük tehát elnevezését, hogy kormány- vagy miniszteri biztos; legyen ő címtelen, ki ismert névvel ugyan, de csakis a felügyelőség nevében tesz és a miniszter vagy miniszterium megbízásából rendelkezik ott, a hol absolute kell. Az így kvalifikált emberek közül, de csakis ezek közül keressük ki azt, a ki legtöbb szakértelemmel bír. »Hogy legyen most már ezen miniszteri megbízottnak viszonya a miniszteriumhoz szabályozva? Felelet: legyen az egyrészt a miniszteriumnak teljesen alárendelve, másrészt a miniszteriumtól teljesen független. Alárendelt legyen annyiban, hogy köteleztessék a lehetőség részletes előirányzat felterjesztésére, valamint a felhasznált pénzről szóló számadások beadására, hetenként, havonként vagy évnegyedenként. Számoljon a legrészletesebben arról, hogy mikor vette fel az egyes szükségelt kisebb összegeket és mire adta ki azokat. De másfelől utalványoztassék ki neki az év első havában mindenkorra ama 6000 forint, melyet az év folyamán felhasználnia szabad. Mondassék ki, hogy a mit ezen összegen felül találna költeni, azt az illető sajátjából köteles megtéríteni; s ha csak legkevésbé is szokásos az ilyen dolog, tétessen le a miniszterium ezen eljárás biztosításául az illető által egy 6000 forintra rúgó cautiót... Teljesen önállónak kell lenni azonban a felügyelőségnek minden ezen kereten kívül eső intézkedéseiben. Kell, hogy teljes szabadsággal tehessen mindent, a mit jónak lát, s csakis utólagosan legyen felelős a földművelési osztály vezetője, vagy egyenesen a miniszter irányában. Kell, hogy a helyszínén működő szakemberek felelősek legyenek mindenről, mit tenni jónak látnak; lehetetlen, hogy ezek egyes esetekben tanácsot kérjenek, vagy rendeletet várjanak a helyszínétől távol élő nem szakemberektől. Csak két esetben tartom a miniszterium előleges beleegyezését okvetlenül szükségesnek: a) a kinevezéseknél, melyek azonban csakis a felügyelőség előterjesztése folytán történhetnének; b) a gubóbeváltási ár és eladási árak meghatározásánál. Ez utóbbi intézkedés azonban oly közletről érinti a felügyelőség működésének sikeres vagy sikertelen voltát, hogy tán méltányos volna, ha a miniszterium arra kötelezné magát, hogy ez irányban semmit sem

fog tenni és határozni a felügyelőség előleges meghallgatása nélkül, a melynek szintén jogkörébe tartoznék bármely irányú kezdeményezés ezen a téren.«

Az, hogy a kezdet óriási nehézségeivel szemben, melyektől minden más valaki visszariadt volna, mesés áldozatkészsége fejében úgyszólván föltétlen bizalmat kívánt az általa tisztán látott siker érdekében, most utólag nagyon érthető, sőt természetesnek látszik. De az ő korában uralkodó nézetek mellett az nem volt ily egyszerű dolog. Az akkori politikai viszonyok közt annak megadása s ennek előmozdítása épp oly kockázatosnak tűnhetett fel, mint tárgyi nehézségei miatt annak elvállalása. Hányszor mondott itt már csütörtököt az ilyen vállalkozás, melynél a selyem, e fényüzési cikk, árhullámzása miatt koronként a termelése és különösen annak következetes fejlesztése nagy kockázattal volt összekötve. Ehhez járultak a pebrine nevű selyemhernyó-betegség okozta bajok és káros következmények, melyik egyideig az előbbieknél is súlyosabbak voltak. Mind a két baj miatt nemcsak nálunk, de másutt is óriási visszaesések következtek be, melyek ez országban az egész termelési ágat hajótöréssel fenyegették. Az említett betegség egy időben Franciaország termelését 25 millió kilogrammról 5 millióra csökkentette; a mi kezdetleges selyemtenyésztésünk pedig miatta úgyszólván megszűnt létezni. Láttuk, hogy az illetékes tényezők nálunk a világ haladásáról és a gyakran előfordult óvó példákról nem vettek tudomást, azok tanulságaival egyszerűen nem törődtek. És ezek a példák akkor nem is voltak nagyon régiek. A kormány a múlt század negyvenes éveiben a bécsi Hoffmannsthal-czégnek adta meg azt a kizárólagos jogot, hogy az országban termelt gubókat beválthassa. De midőn az árak 30—40%-kal csökkentek, s a termelőktől a gubókat a megígért árakon nem volt képes beváltani, a tenyésztési kedv a minimumra lohadt, pedig akkor tájt a termelés már szépen el volt terjedve. Bezerédj Pál belátta, hogy oly kevés ellenállóképességgel bíró közönségnél, mint a mienk, ezt a kérdést csak a legtökéletesebb technikai berendezéssel és csupán igen bölcs, előrelátó, a piacot ismerő és emberekkel bánni tudó üzletszerűség ruganyos rendszerével lehet megoldani. Plein pouvoir kellett tehát hozzá, de ezt

csak olyan embernek lehetett megadni, a ki tudása és erkölcsi tökélye alapján azt meg is érdemelte. Hogy Bezerédj Pál ilyen volt, azt a jelenségekből ítélni tudók előtt csakhamar be is bizonyította. Megbízataa folytán rögtön egymásután küldte embereinek csapatait Görzbe, hogy a bacillusmentes peték előállítását alaposan mielőbb megtanulják. A kormány azelőtt már létesített volt Szekszárdon egy külön selyemtenyésztési felügyelőséget, de azt nagyon rosszul töltötte be és látta el. Továbbá egy 30 orsóra berendezett kis fonódát is állított fel, s ezt egy olasz czégnek adta bérbe. Ezek az erőfeszítések annyira nem vezettek célhoz, pedig évek során 200.000 koronánál többet fordítottak azok fejlesztésére, hogy 1879-ben az egész ország területén 100 tenyésztő 2507 kilogramm gubót termelt alig 6000 korona értékben, a szekszárdi fonóda olasz bérlője pedig megszökött.

Bezerédjnek első gondja volt a legmegbízhatóbb és a legújabb kor mindennemű vívmányait felhasználni képes szakértelmet az egész vonalon elterjeszteni. A szervezet megalkotásával egy napig sem késlekedett. Átalakította a szekszárdi felügyelőséget. Megindította a szederfák nagyarányú ültetését országszerte. Gubóbeváltó raktárakat és fonódákat létesített. Ezek kifogástalan építésére méltán nagy súlyt fektetett. Szerencsés volt abban, hogy záhonyi Ritter Vilmost, egy akkori világhírű görzi czég vezetőjét, megnyerhette, a ki a pancsovai első fonóda létesítésénél őt a legkisebb részletekig terjedő kivétel nélkül bevált jó tanácsokkal látta el. A földművelésügyi miniszterek bizalmát egymásután megszerezvén, az államkincstártól az ügy fejlesztésére tőlük nagy összegű előlegeket kapott, melyeket úgy fektetett be, hogy a gyorsan gyarapodó forgalomból csakhamar visszafizethesse, de azokat újból és újból igénybe vette, hogy tartozásait ismét pontosan lerovogassa. — A selyemtenyésztés egész nagy szervezete ilyformán évről évre fejlődött és három évtized alatt az érdeklődő külföld legilletékesebb embereinek elismerését vívta ki. Minden nyugati és keleti nagy selyemtermelő országból jöttek ide, hogy megbámulják. Midőn Olaszország déli tartományáiban a selyemtermelés nagyon hanyatlott, még a parlament nyilvános ülésén is hivatkoztak a követendő sikeres magyar példára. Az észak-

amerikaiak, orosz és a kotnyeles japáni szakértők is eljöttek okulni.

Az árhullámban rejlő veszélyt Bezerédj úgy háritotta el, hogy a leszállott világpiaczi árak idején is a régi magas árakat fizette s e célból milliónyi hitelek vett igénybe, de azokat az előbb említett árak felemelkedése után nemsokára törlesztette. A termelők bizalma így e kereset iránt megszilárdult, s azok, valamint a termelt gubók súlyegységének és a külföldről aranyban bekerült ellenérték millióinak száma aztán évről évre szaporodott. Ismert gyarló és valóban gyökeres reformra utalt közigazgatási viszonyaink közt is minden hivatalos és nem szorosan hivatalos tényező rokonszenves támogatásával is mindinkább dicsekedhetett. Hogy ez nem volt játszva elérhető, ennek bizonyítékaul csak egy adatra hivatkozom. Még nem nagyon régen mondta nekem egy előkelő munkása a mezőgazdasági érdekképviselőnek, hogy mennyi kárt csinált túlzott buzgalomával az a Bezerédj, mikor a rossz fát adó szederültetvényeket erőszakolta a sokkal hasznosabb akáczfák rovására.

Nálunk igazán csoda számba menő roppant szervezetet létesített, melynek szellemét valóban csupán az értheti meg és értékelheti helyesen, a ki annak szellemébe és elrejtett mélyeibe is bele tud hatolni. Bezerédj Pál minden reményt meghaladó sikerének titka, vagy helyesebben észszerű eljárása eredményeinek kulcsa kettős természetű: azt minden, de főleg két irányban, a termelés és a szervezkedés terén, a cél tudatos szakszerűség és eljárásának nemcsak egészében, de minden egyes tényében az emberbaráti szellem és a lélektaniség jellemzi. Már a selyemtermelés előfeltételét alkotó szederfate nyésztés szabályozásával a selymértáplálék szaporítására, folytonos javítására, felhasználásának minél gazdaságosabbá tételére irányuló törekvéseinél is szigorú szakszerűséget érvényesített. Ő erre különösen azért vetett súlyt, mivel a szederfalombot ingyen kívánta a magyar termelőknek juttatni, hogy e gazdasági águnk versenyképességét biztosíthassa a világpiaczon. A külföldön a termelők ugyanis a szederfalombért nyers bevételök átlag 30%-át kénytelenek odaadni. Ennek az elvnek ő nagy jelentőséget tulajdonított s ezért egyes esetekben, midőn

valahol előkelő birtokosok nem voltak hajlandók a szegény népnek ingyen adni a szederfalombot, mivel másként nem tudott volna elszámolni a fizetendő bérrel, a magából is anyagi áldozatokat hozott. Azután ő a Széchenyi által hirdetett közgazdasági felfogásnak hódolva, a selyemtenyésztés útján minden másra nem használható, de már vagy még meglevő munkaerőt értékesíteni kívánt, és pedig oly időben, midőn a gazdának másnemű termeléséből kevesebb jövedelme van. Ehhez a termelési ághoz alig kell valami beruházás és a hozzá megkívántató szaktudás is könnyen megszerezhető, az tehát igen széles körökben mint mellékfoglalkozás is felkarolható. Jövedelmező munkát adhat a társadalom minden rétegében mindenféle gyöngye elemnek, a mi azután a maga összeségében óriási gazdasági horderővel bírhat.

A selyem világczikk, a magyar selyem pedig kiváló természetes tulajdonságainál fogva nagyon keresett árú. Ha az versenyképes marad, fizetési mérlegünk kedvező alakulására is minden körülmények közt nagy hatása lehet. Hogy ezt a kitünő minőségét felismerték a külföldi piacokon is, az szintén nem kis részben Bezerédjnek köszönhető. Ilyen sikerek után érthető, ha bizalommal nézett a jövőbe és nagy feladatába egész élete és valója úgyszólván beleolvadt. Annak oly fontosságot tulajdonított, hogy részleteinek is nagyra tartásáért — mint láttuk — sokan a túlzás vádjával illették. De neki igaza volt, mert ő tudta, hogy itt is, mint a jól működő gépezetnél, minden részletnek hajszálla össze kell vágni. Azért ő a rend és fegyelem szenvedélyes szeretetét a szorosabb értelmű technikáról átvitte a szervezés technikájának terére is. Egy kérdésemre volt hivatalnokai azt felelték, hogy »ő társadalmi érintkezéseiben európai műveltségű, hanem mint hivatalfőnök talán túlszigorú is volt; de egyes alkalmazottai általában odaadó munkatársai«.

Ez azonban nem mindig volt így. Különösen eleinte neki következetes szigort kellett alkalmazni, hogy az ilyen szellemű munkatársak gárdáját megteremtse. E közben nem kímélte önmagát sem s képes volt éjjeleket átutazni, hogy a

hanyagnak mutatkozó alkalmazottakat meglepje, megbüntesse, de azután jóságával az ügynek véglegesen meg is nyerve. Belátta, hogy egy ily sokoldalú és kényes feladatot csupán a zöld asztal mellől és a központból megoldani nem lehet, hanem ehhez oly élő és működő hálózatra van szükség, mely minden fölösleges bürokratikus békóktól felszabadítva, s minden heterogen érdeket kizárva, egyedül az eléje tűzött cél elérésére törekszik.

Már 1910-ig mintegy 3000 községben létesíté e szerves hálózat utolsó, végrehajtó közegeit, mindenütt egy-egy alkalmas külön egyént bízván meg a teendők végzésével. Minden 15—20 községet egy felügyelőnek osztott be, 10—12 felügyelőt pedig egy főfelügyelő alá rendelt, a ki közvetlen összeköttetésben áll a központtal. A központban pedig egy osztálynak ügykörét a személyi dolgok és a felügyelőség alkalmazottainak ellenőrzése képezi. Egy másik osztály a szederfatenyésztés ügyeivel foglalkozik. Ehhez tartoznak a faiskolai felügyelők, a kik az állam költségén fenntartott faiskolákat kezelik és ellenőrzik a szolgabírói járásokban működő faiskolai felügyelők tevékenységét. A felügyelő oktatja a tenyésztőket, személyesen vezeti a szederfák tisztítását, szabályszerű csonkítását, ellenőrzi a szederfák ültetését, azok helyes gondozását, a tenyésztés befejeztével pedig beváltja a gubókat a tenyésztőktől. Ilyen felügyelő 80 működött 1910-ben.

Jól van szervezve az üzletvezetés is. Van két alkalmazott a központban, akik az oktatással foglalkoznak és vezetik a göröcső-vező telepet. Van egy fonódai igazgató, a ki az állami kezelésben volt fonódákat s az összes beváltott gubómennyiség szakszerű válogatását vezeti, a bérbeadott fonódák bérlőivel pedig fenntartja a szükséges érintkezést. Minutiosus gondossággal van szabályozva a gubóbeváltás. Ennek és az árhullámmás ellenére egyenletesen fizetett beváltási áraknak köszönhető, hogy a selyemtermelés nálunk a koronként beállott rossz conjuncturák mellett sem csökkent, hanem most első ízben megszakadás nélkül fokozatosan elmelkedett.

Nem kevésbé jól van berendezve a gubók raktározása. A mindennel felszerelt gubóraktárak száma 19, melyek átlag 80.000 koronába kerültek. Azokban vagy 200.000 kilogramm

gubó helyezhető el és kezelhető s bennük mintegy 1100—1200 munkásnő foglalkozott. A nyers selyem előállítására selyemfonódáink feladata. Utoljára 9 ilyen fonóda létezett, egynek építése és felszerelése átlag 400.000 korona beruházását és 250.000 korona forgó tőke alkalmazását tette szükségessé.

A fonódákban körülbelül másfél millió kilogramm nyers gubót több mint 4 és fél millió korona értékben dolgoztak fel évenként. Azokban 2650 munkásnő foglalkozott, akiknek keresete évi 800.000 koronára rugott. A selyemfonást a gyöngébb szálak sodrása egészíti ki. A fonódák közül Bezerédj csak a tolnait kezeltette maga, hogy mintául szolgáljon az üzletszerűen bérbeadottaknak, melyek élén azonban szintén szigorúan ellenőrzött szakavatott vállalkozók álltak. A bérösszegeből törlesztetett a gyárakba beruházott tőke.

Mivel tenyésztőink legnagyobb részének nincs saját földje, mindenekelőtt az állami, megyei és községi utakat, valamint a községnek más célra nem használt területeit igyekezett befásíttatni. Ez irányban volt a legnagyobb küzdelme, melyet erélylyel és szívós kitartással csaknem négy évtizeden át folytatott. De ennek volt is látszatja. Az ő felügyelői működése alatt 1880-tól 1917-ig 69.987 liter szederfamagot, 113,684.931 két-három éves csemetét és ötven állami faiskolából 2,658.057 darab szederfát osztatott ki a termelőknek és községeknek ingyen. A községi faiskolákból ez idő alatt 6,307.489, tehát az összes ily helyekről összesen kevés híján 9 millió kész szederfát ültettek ki. De miután ezek fele el szokott pusztulni, e munkának szerinte nem volt szabad szünetelni.

Hogy mindennek mily pozitív eredményei voltak, azt néhány sommás számadat összehasonlításával jelezhetem: Volt 1880-ban egyfelől s a világháború első évében, t. i. 1914-ben másfelől a termelő községek és puszták száma 71 és 2471, a termelő családoké 1058 és 71.560, a termelt gubók mennyisége 10.131 és 1,390.169 kilogramm, az összes kereset pedig, mely a selyemtenyésztéssel és selyemiparral foglalkozóknak kifizettetett, 40.051, illetve 4,521.870 korona, összesen pedig 1880-tól 1915-ig bezárólag 111,523.845 korona 14 fillér. Hogy ez eredményt kellően méltányolhassuk, meg kell állapítani

még a következőket. A Bezerédj Pál működése 30 évének 1910-ben történt bezárultáig 31 megyének 2549 községében kerek számmal 100.000 tenyésztőt oktattak ki szóval, írásban és képekkel. A kincstártól 1917 végéig 1581 millió koronát vett igénybe, ebből visszafizetett 1106 milliót készpénzben, 1,050.000 koronát tett ki az à fond perdu nyújtott állami segély. Azt a 110¹/₂ milliót külföldről nyert vételár fejében aranyban szolgáltatotta be a kincstárnak. Az állam tulajdonát képező árúkészletek értéke abban az időben, továbbá a beruházásokra, befektetésekre és leltári tárgyakra fordított összeg 10,907.069 korona 41 fillért tett, s így az 1916/1917-dik év végén 4,503.650 korona cselekvő vagyon mutatkozott. A külföldi cégeknek bérbe adott fonódák 1,650.000 koronát igényeltek, mely összeg szintén a magyar selyemipar érdekében volt lekötve. Fájdalom, a világháború kitörése óta ezek a bérletek részben szünetelnek, részben lejártak.

Elve mindig az volt s ezt meg is valósította, hogy az általa folytatott üzlet a maga eredményeivel fedezzen az államtól kapott minden néven nevezendő hozzájárulást; de mégis olyformán, hogy a selyemtenyésztéstől és a selyemfonóipartól semmi se vonassék meg, a mi annak továbbfejlesztéséhez szükséges. Mert ő az elért eredményekkel korántsem volt megelégedve. Adatokkal mutatta ki, hogy éghajlatunk alatt sokszorosan nagyobb állandó eredményeket lehetne itt elérni, melyekre pedig úgy a szegény lakosság, valamint hazánk mélyen megrendült közjóléte annyira utalva van.

Nem is hagyott semmit figyelmen kívül, egy felhasználható tényezőt sem hanyagolt el, hogy ezt a magasabb célát minél előbb s minél jobban megközelíthessük. De tudta, hogy azt csupán bármily szakszerűen, pontosan és szabatosan alkalmazott anyagi és hatalmi eszközökkel biztosítani lehetetlen. Azért vetett oly nagy súlyt az erkölcsi mozzanatokra is, s ezért törekedett a lélektani megfontolás és számítás valamennyi segédeszközének és fogásának hathatós alkalmazására. És sikerei titkának ez volt a második kulcsa. E tekintetben azt kell szemügyre vennünk, hogy miként bánt a helyi hatóságokkal és a termelőkkel, továbbá azt, hogy a munkásügyet mily szociális érzékkel kezelte.

Hivatalos érintkezésében mindig előzékenységet és finom tapintatot alkalmazott, de soha sem volt erélytelen, vagy elnéző. Ebbeli cselekvőségét nem volt módom közvetlenül megfigyelni, hanem évenként kiadott s nyomtatásban megjelent, sok költségbe került, de ámulatba ejtő czéltudatossággal megyék szerint külön is adatokkal gazdagon felszerelt jelentései e nézőpontból már régebben megragadták figyelmemet.

Országos jelentéseiben folyton arra utalt, hogy a selyemtenyésztés csak úgy lendíthető fel, ha a tenyésztők meg vannak győződve arról, hogy ebbeli munkálkodásuk reményteljes és czélszerű. Tudniok és folyton szemeik előtt kell tartaniok továbbá, hogy Magyarország gazdasági és éghajlati viszonyainál fogva, mert selyme elsőrendű, hivatva van arra, hogy hatalmas selyemtermelő állam legyen. A kik tehát a közgazdasági érdekeket szívükön viselik hazánkban, lássanak buzgón és kitartással e termelési ág felkarolásához, a néppel való megkedveltetéséhez s kitartásának előmozdításához. Az egyes megyék selyemtenyésztéséről évenként kiadott 250—300 lapos jelentéseiben pedig példás komolysággal arra törekedett, hogy a megyei, városi és községi, továbbá az egyházi hatóságokat s a tanítókat kellően tájékoztassa az iránt, a mi közvetlen szomszédságukban már tényleg eléretett és minden módon buzdította arra, a mi még ott könnyen elérhető.

Nem csupán igen bő és áttekinthető táblázatokat közölt bennök, hanem úgy az illető megyére, valamint az egyes községekre nézve elért haladást is kitünteté, de felemlítette a minden irányban elkövetett hibákat és észlelt hiányokat megmulasztásokat. És ezt sem sommásan tette, hanem úgyszólván egyénítve és lehetőleg személyesítve.

Minden érdemes, buzgó és kiválóbb sikerű szolgálat-tesztelő hatósági személyt, lelkeszt, tanítót és honoratiort, de az ügyesebb, kitartóbb, szerencséesebb kezű, s épp ezért jobban boldoguló tenyésztőket is névszerint, eljárásukat pedig adatokkal támogatva kövér betűkkel említette fel. Ezt tette már a szederfák gondozását illetően is. Ha valahol utasításait e részben híven követték, azt mint öröndetes jelenséget feltűnően domborította ki. Minden apróbb mozzanatra kiterjedt a figyelme. A megyémbeli Magyarád községében egyesek a házuk előtt

levő utcán néhány lépés széles kis kertet csináltak, melybe egy-egy szederfa is beleesett, melyek lombjaihoz így a selyem-tenyésztők nem juthattak. Ő ezt is szóvá tette. Sommásan elmondja, hogy minden községben mi volt a kereset átlaga, de szám- és névszerint kitünteti azokat, a kik azon felül tudtak emelkedni. Ezt a vetélkedés szellemének felkeltése érdekében csinálta. Hanem feltünteti azokat a megyéket is a többiek előtt, a hol a lefolyt évben a legnagyobb eredmények érettek el. Azután a külföld haladottságáról sem feledkezik meg, hogy annak példájára minél többen induljanak meg. Általában oly benső szeretettel bánt el a tárgyakkal és emberekkel s ezt oly kitartóan és következetesen tette, hogy az általa önfeláldozással vezetett ügy iránt mindig többen érdeklődtek.

De a mily rendszeres volt agitatioja, épp oly öntudatos rendszerességgel folytatta a szakértelem terjesztését is. Első sorban a tenyésztők ellenőrzésével megbízott egyéneket oktatta ki. Majd a termelők közt különböző hazai nyelven szerkesztett és százezrekre menő kisebb-nagyobb nyomtatványt osztatott szét. Később szükségesnek látta, hogy e részben is behatóbb működést fejtsen ki. Úgy intézkedett, hogy minden második, de legalább minden harmadik évben az összes községekben előadást tartsanak a nép nyelvén a selyem- és a szederfa-tenyésztésről, még pedig egyenként 130—140 vetített képpel illusztrálva. Az eredmény észlelt fokozódása nem egy esetben ennek volt tulajdonítható. Már 1905-ben például az egész országban 36 szakember 654 községben 87.143 hallgató előtt tartott ilyen előadásokat. Ha ezeken a helybeli értelmiség tagjai megjelentek, hogy az ily példaadásra buzdítsa őket, gyakran köszönő leveleket intézett hozzájuk.

A nyilvános köszönetmondásokkal s az érdeemes világi és egyházi előjáróknak a miniszter figyelmébe való ajánlásával sem fukarkodott jelentéseiben. A megrovásokkal óvatosabb volt és annak előbb csak jelzéseit olvashatták az illetők, a kik azonban biztosak lehettek, hogy ha ezeket meg nem szívlelik, a következő évben a pellengéren olvashatják nevüket. Mindenkiel érdeme szerint és nem sommásan bánt el. A socialis osztó igazságot a lehető legteljesebb módon akarta megvaló-

sítani, azért a gubóbeváltásnál is nagy figyelmet fordított arra, hogy a jobb áruért megfelelően nagyobb árt fizessenek, mint a silányért.

Rászoktatta a termelőket, hogy a gubók válogatását, az osztályozást a saját érdekekben már otthon maguk eszközölgék. Minden oly eljárást, vagy intézkedést, melyet utánzásra méltónak talál, kellően kiemel és annak gazdasági jelentőségét meggyőzően magyarázza. Kalácschal és ostorral a kezében jutalmazott és büntetett, fegyelmezett és oktatta, befolyásolta a közönséget s a közigazgatást egyaránt.

Nagy gondozásban részesítette a selyemipart is, melynek fejlődését a mi munkás viszonyaink rendkívül megnehezítik. A fonódák létesítésénél nemcsak a legjobb technikai berendezésre, hanem arra is figyelt, hogy azok minél jobb és biztosabb munkásokkal rendelkezzenek. Szabály szerint ott állíttatta fel azokat, a hol a népesség hajlandóságot mutatott az ipar iránt. De ha a kiválasztott vidék azután számra és minőségre nézve nem szolgáltatott elegendő munkást, azokat haladéktalanul más vidékekről szerezte be. A külföldieket csak addig alkalmazta, míg a magyar munkásokat jól betanították.

Lélektani helyes és finom tapintata sehol sem tűnt ki annyira, mint a munkásügy kezelésénél, melyre nézve nem csak érzéke, hanem saját gyakorlatával a külföldön szerzett befejezett iskolázottsága is volt. Ő nem csupán fogadni, hanem nevelni is akart munkásokat és különösen az ezen iparágnál első sorban is túlnyomólag figyelembe jövő munkásnőket. Az első munkásnőotthont, a mint ő nevezte, orfelinátot, 1910-ben a tolnai selyemfonódával kapcsolatban létesítette. Abban fiatal munkásnőknek alkalmazott 13 éves oly leánygyermekeket helyezett el, a kiket az állami gyermekmenhelyek, az Országos Gyermekvédő Liga, kivételesen az árvaszékek és jótékony magánosok bocsátottak rendelkezésére. Az otthonok felállításával kettős czélt óhajtott elérni: segíteni kívánt a selyemfonódáknál mutatkozó munkáshiányon, továbbá a hazai iparnak is szolgálatot vélt tehetni a képzett, megbízható és ügyes munkáselem nevelése által. Együttal realis és gyakorlati módon akarta megkönnyíteni, illetve kiegészíteni a gyermekvédelem nemes feladatát az által, hogy az állami gondozás

alól kikerülő, rendszerint elhagyatott leánygyermekeket 15 éves korukon túl is, midőn felügyeletre leginkább szorulnak, szigorú fegyelem alatt igyekezett tartani. Arra törekedett, hogy azok az addig élvezett könyöradományok demoralizáló hatásától az önerejükre való támaszkodásnak idején való megszokása révén meneküljenek. A tolnai selyemfonódával kapcsolatos munkásnőotthonon kívül még Győrött és Komáromban is létesített ilyeneket, melyek azonban csak később alakultak ki, azért az általa kiadott idevágó füzetben róluk még nem számolt be. De a tolnai szerkezetének és eljárásának tüzetesebb ismertetése is messze vezetne. Csak annyit említek fel, hogy a mi munkásjóléti gondozás a külföldön csak létezik, annak tanulságait ő itt megvalósítani igyekezett. A leányok egy része már a züllés lejtőjén volt, de ő az otthonok egyik feladatává tette, hogy ezeket is lehetőleg megmentse a társadalomnak. Eljárása e részben szintén lélektani és paedagogiai alapon nyugodott. A leányok keresetükből tartották fenn magukat, női hivatásukra is készülhettek, így háztartási ismeretekre is oktatták, s megvédték őket a munkaadók és a kapzsi szülők zsarolásától. Testi jólétük mellett gondoskodtak lelkök és szívök nemesítéséről is. A gyári munka is az ifjú leányok korához mértén volt berendezve. A folytonos szeretetteljes ellenőrzés s a gyermekek keresményének és vagyonkájának nyilvántartása a legjobb hatással volt rájuk. Erősíté önbizalmukat és nagyobb szorgalomra serkentette őket. Ha terve szerint az otthonok mind kiépültek volna, azokat külön szervezettel kívánta ellátni. Elve az volt, hogy a munkásnők otthonait azok tartsák fenn, a kiknek érdekében állanak, t. i. maguk a munkásnők, a gyárak és a hazai ipar. Bőven kifejté, hogy ez a tehermegosztás miként eszközöltessék. Jelentésében meg van elégedve az elért eredményekkel és azok fokozódását várja.

De óva int az ilyen otthonokkal való visszaélésektől, melyek ellen munkásvédelmi törvényes rendelkezéseket sürget. Bezerédj Pál tekintve, hogy az állami gyermekmenedékhelyekről közel 4000 tizenhárom éves gyermek kerül ki, okszerű berendezés és ellenőrzés mellett nagyobb jövőt jósolt alkotásának úgy a gyermekvédelem, mint a hazai iparfejlesztés javára. De csak kellő szervezés mellett, különben annak csődjét, mely

Franciaországban tényleg beállott, biztosan bekövetkezendőnek mondta nálunk is. Méltán írták nekem volt hivatalnokai, hogy ő összes vállalatainál, de különösen a fonódákban alkalmazott munkások és munkásnőkkel szemben valóságos okos atyai jóindulattal volt eltelve.

És most felmerül előttem az a kérdés, hogy ezek után van-e szükség a Bezerédj Pál jellemrajzának megírására még külön is. Hiszen az ő valóban kiváló, mert senki máshoz nem hasonlítható, nemes egyénisége teljesen összeolvadt volt nagy alkotásával, melybe belevitte a maga szellemét, vagy talán helyesebben mondhatni, azt egészen ennek mintájára létesítette. Úgy hiszem azonban, hogy éppen mert az ilyen alkotó szellem másutt is, de különösen nálunk, a ritkaságok közé tartozik, azzal erre való hivatkozással egészen sommásan a kegyelet ez órájában sem szabad végezni.

Kévs emberünk volt főleg a közgazdasági élet terén, a ki elsörendű nagy tulajdonságok oly szerencsésen kombinált harmoniáját valósította volna meg önmagában és cselekvőségében, mint Bezerédj Pál. Ez összhang alapelemei: idealismus a célok kitűzésében, realismus eszközeinek megválasztásában és teljes altruismus azok felhasználásában. A legjobb magyarok hazafias lelkesedése és önfeláldozása párosul nála oly szellemi és erkölcsi tényezőkkel, melyek, sajnos, nem általános magyar lelki energiák: a lelkesedés mellett meghódolás a lemondani tudó következetes munkafelosztásnak; a buzgalom mellett törhetlen erély és eltéphetetlen szívósság; a részletek feltűnő szeretete mellett a bámulatos szervezőképesség. A rend bálványozása, a kis és nagy dolgok természetes hierarchiajának több mint intuitív átértése, a mindenre kiterjedő figyelem, a dolgok és emberek alapos és gyors megítélésének képessége, az apostoli hev és az alkotó erő, melyek között az elsőséget nem lehet megállapítani, oly jelenségek, melyek együttese a leghaladottabb országokban is ritkítja párját. Ez a szellem az, mely Bezerédj Pál nálunk szokatlan egyhangúsággal elismert roppant sikereit megmagyarázza s már csak a példaadás okából is maradandóvá teendő alkotását megteremtette. Mily csoda mostanság Magyarországon egy ember, a kinek útjába nem állanak, a kinek nincs ellensége, sőt ellenfele sem, a kire

nem irigykedik senki és a kinek magának a mi utilitárius, kapzsi és telhetetlen korunkban nem kell semmi, még vasúti szabadjegy sem, és a ki éppen azért imponál és az ő fenkölt jellegű, de nem csattanós népszerűségére ezen az áron nem áhítozik a mai kor gyermekének különben mindenre éhes becsvágya. Ember, a kit évekig kell rábeszélni, hogy főrendiséget és a belső titkos tanácsosságot elfogadja és a ki kereken visszautasítja a már megkapott francia magasosztályú becsületrendet, otthon pedig az ilyen fajta kitüntetésekét nyomatékosan ismételve deprecálja. De hálával fogadja polgártársai megkülönböztetéseit, a szekszárdi díszpolgárságot, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület tiszteletbeli és a Magyar Tudományos Akadémia által csak tavaly előtt neki juttatott tiszteleti tagságot. A Wahrmann-díjat pedig, melyet nagy dicséretekkel 1911-ben kapott meg, visszaadja, hogy az Akadémia megható kegyelettel őrzött boldog emlékü István nagybátyja életrajzának megírására azt pályadíjúl tűzze ki. A kiírt pályázat meddő maradván, később megbízatás alapján sikerült egy oly elfogadható nagy szabású művet kapnunk, melyhez ő is sok adattal járult s melynek megjelenését alig várta. Fájdalom, ezt már nem érte meg. Régebben betegeskedett.

Magas kora mellett csaknem példátlan munkás élete meghozta neki is az öregekre leselkedő arteriosklerosist. Kétszer kisebb szélhűdés érte, melyek igen erős szervezetét alapjaiban támadták meg. Bezerédj Pál tagbaszakadt, széles vállú, zömök termetű alakján classicus szépségű, igazi arisztokrata fej foglalt helyet. Szemeinek különös fénye, átszűrő, fürkésző tekintete volt. Szeretett a lelkekbe nézni. Szellemes társalgó, ötletes, sziporkázó elméjű, mindenkivel szemben keresetlenül udvarias ember volt. Barátai beszélnek, hogy dicsőült Erzsébet királynénk nagyon kedvelte őt, állítólag előkelő feleséget is szemelt ki számára. Bezerédj azonban várt s nem Magyarország imádott királynéjának ajánlatára, hanem a saját szívére hallgatott, midőn aránylag későn, ötvenkét éves korában magyar hölgygel, baráthi Huszár Máriával kötött több mint negyedszázadig tartott boldog házassági frigyét, melyből két leánya, Mária és Ottilia, s nagybátyja után Istvánnak keresztelt egyetlen fia maradt.

Szerető családjában részesült igen gondos ápolásban. A múlt év végén a badeni gyógyfürdőt ment használni. Egyik utolsó levelét onnan, 1917. évi december 5-én, hozzám írta. Abban felel egy kérdésemre, melyet ismerve áldozatkészségét, mint a jelzett mű bírálója, de mint régi tisztelője és őszinte barátja is bátor voltam hozzá az iránt intézni, hogy a jelen nyomdászati viszonyok közt annak a munkának megjelenhetése nagyon kétesseé válván, azt nem volna-e hajlandó anyagilag is előmozdítani? »Roppantul restelem«, írta, »hogy nagybátyám életrajzát illető javaslatoddal megelégtél. Én akartalak arra kérni, hogy közölnéd velem a könyv kiadásának költségeit. Ez a kérésem sokféle foglalkozásom és gondom közt elmaradt; most azonban kérlek, tudasd velem, mennyibe kerülne a könyv kiadása; de nagy súlyt fektetek arra, hogy ha az én költségemen is, azt az Akadémia adná ki, a mi a könyv tekintélyét nagyban emelné. Ha január közepén innen hazatérek, okvetlenül felkereslek«. Várva várt látogatása helyett azonban egy halotti jelentés jött, melyben Hidján 1918. évi januárius 21-én történt elhúnytának híre volt olvasható. Előtte való nap délután még egy hosszabb emlékiratot diktált a munkásotthonok ügyében és a rákövetkező éjjél után egy órakor alig pár pillanat alatt kiszenvedett. Elhúnyta óriási részvétet keltett mindenfelé, végtisztessége is impozáns részvétel mellett ment végbe. Hosszú sorokban zarándokolt az egész megye közönsége a kies Hidjára. Mint írják, könnyekig megható volt a tolnai orfelinat növendék-munkásleányai mély hálájának szívhez szóló énekben való megnyilatkozása. A megye, melynek büszkesége volt, rövid idő múlva elhatározta, hogy 10.000 koronával gyűjtést kezd meg és annak kézbevitelére a földművelési miniszteriumot kéri fel, hogy mint István bátyjának Szekszárdon, neki Budapesten emeljenek szobrot. De nemcsak szűkebb hazájában, hanem az ország szívében és egész területén a viskók és paloták lakói is igaz meghatottsággal és hálás érzelemmel fogadták halála hírért. A nekrologok egész sora tanuskodik arról, hogy felülmúlhatatlan odaadását és önzetlenségét széles körökben tudják méltányolni. A kormány képviselőjében a földművelésügyi miniszterium politikai államtitkára jól mondta azonban ravatalánál,

midőn koporsóját imádott nagybátyja mellé voltak helyezendők, hogy minden márványkőnél megfelelőbben hirdeti majd az ő dicsőségét, ha az az alkotás, melyet atyailag gondozott, száz és százezernyi szegények és az ország általa szolgálni kívánt közgazdasága érdekében létesített, tovább virágzik, mert emlékének abban kell élni időtlen időkig. Ez volt az ő leghőbb vágya is. Abbáziából 1910. évi márczius 14-én írta nekem: »Te ismered azt az irányt, melyben én működni igyekszem. A mi tőlem tellett, azt jó szívvel megtettem és csak arra kérem az Istent, hogy engedje meg, miszerint tevékenységemnek igazi gyümölcseit majd a későbbi generációk élvezhessék, a midőn selyemproductionk, nem úgy, mint most évi 5—6 millió aranykorona értéket, hanem ennél aránytalanul nagyobb fog teremteni.«

Valamint a József-műegyetem nemzetgazdasági katedráján közel huszonöt évig a fiatalság ezreinek minden esztendőben, úgy most is és míg tehetem, mindig hirdetni kívánom az ő fenkölt dicsőségét és irányzatának nemcsak a selyem-tenyésztés, hanem ezer és ezer sebből vérző egész közgazdaságunk összes terén való minél teljesebb megvalósításának múlhatatlan szükségességét. Az államhatalom és az érdekelt egész társadalom fogjanak össze, hogy elméje fényével és szíve izzó melegével megteremtett nagybecsű hagyatékát a váltakozó kormányzók szeszélye és balfogásai s a közönség ellobbanni annyira hajlandó szalmalángja meg ne ronthassák, s az a kincs, melynek kiásása hazánk földjéből századok jóakaratói, de hiú törekvései után először neki sikerült, ne csak megmaradjon s ne csupán az anyagi jólétet mozdítsa elő, de az ő magasztos példáját követő újabb és újabb apostolok felmerülése alakjában is kamatozzék. Főnséges életéből minél többen tudják levonni azt a nagy tanulságot, hogy csak az a nemzet maradhat fenn, melynek minél több hű fia képes magát, lelkes, okos munkásságát s ha kell életét is feláldozni annak erkölcsi alapon nyugvó boldogulásáért.

	VI. Kacskovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól.....	—	K 20 f.
	VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól.....	1	" "
	VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól.....	—	" 90 "
	IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
VIII. kötet.	I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól.....	2	" "
	III. Páncz József külső tagról. <i>Kanitz Agost</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
	IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól.....	1	" 50 "
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól.....	1	" "
	VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Báró Radvánszky Béla</i> t. tagtól.....	—	" 30 "
	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól.....	—	" 30 "
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól.....	1	" 50 "
IX. kötet.	I. Cantu Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérfataky László</i> r. tagtól.....	—	" 50 "
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
	VI. Margó Tivadar r. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	X. Házslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Marki Sándor</i> l. tagtól.....	1	" 20 "
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
	II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	IV. Abel Jenő l. tagról. <i>Hegedűs István</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól.....	1	" "
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Marki Sándor</i> l. tagtól.....	—	" 40 "
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól.....	—	" 50 "
	VIII. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól.....	1	" "
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól.....	1	" "
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól.....	1	" "
	XII. Gr. Andrásy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól.....	—	" 30 "
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól.....	1	" 20 "
	III. Télfy Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknói Vilmos</i> r. tagtól.....	2	" "
	V. Laufenauser Károly l. tagról. <i>Ketty Károly</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
	VI. Arneith Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.....	—	" 30 "
	VII. Hollósy Jusztinián t. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól.....	—	" 40 "
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól.....	—	" 40 "
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól.....	—	" 40 "
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.....	—	" 40 "
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Mór</i> l. tagtól.....	—	" 40 "
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól.....	1	" "
XII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Isidor</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól.....	—	" 30 "
	V. B. Balassy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	VII. Krones Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinszky Mór</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Bercsik Árpád</i> l. tagtól.....	—	" 45 "
XIII. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól.....	—	" 40 "
	II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól.....	—	" 80 "
	III. Staub Mór l. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
	IV. Gróf Kuun Géza tiszt. és ig. tagról. <i>Goldziher I.</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M.</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Salogh Jenő</i> lev. tagtól.....	1	" "
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól.....	—	" 30 "
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól.....	1	" "
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól.....	—	" 80 "

	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortway Tiivadar</i> r. tagtól.....	1	K	20	f.
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarszik Ferencz</i> l. tagtól	—	"	60	"
	XII. Hegedűs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól	—	"	80	"
XIV. kötet.	I. Bubicz Zsigmond t. tagról. <i>Ortway Tiivadar</i> r. tagtól.....	1	"	20	"
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin k. tagról. <i>Fröhlich Isidor</i> r. tagtól	1	"	—	"
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	—	"	40	"
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Bercsik Árpád</i> r. tagtól	—	"	40	"
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Déssi Lajos</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól	—	"	60	"
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól.....	—	"	60	"
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól	—	"	60	"
	IX. Högyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	X. Liphay Sándor r. tagról. <i>Khernál Antal</i> r. tagtól	—	"	60	"
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól	—	"	30	"
	XII. Köváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól.....	1	"	—	"
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	—	"	40	"
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól.....	1	"	20	"
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól.....	—	"	40	"
	IV. Knauz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól.....	2	"	—	"
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól	1	"	—	"
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Ováry Lipót</i> l. tagtól.....	—	"	20	"
	VII. Misteli Ferencz ö. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	—	"	80	"
	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	—	"	60	"
	IX. Huber Alfonz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	—	"	80	"
	X. Bartal Antal r. tagról. <i>Gyomlay Gyula</i> l. tagtól	1	"	—	"
	XI. Hunfalvy Pál r. tagról. <i>Munkácsi Bernát</i> r. tagtól	1	"	50	"
	XII. Katona Lajos l. tagról. <i>Császár Elemér</i> l. tagtól.....	1	"	—	"
XVI. kötet.	I. Than Károly másodelnökről. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól	—	"	80	"
	II. Heller Eduárd k. tagról. <i>Hornyánszky Gyula</i> l. tagtól	1	"	50	"
	III. Berthelot Marcellin k. tagról. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól.....	1	"	—	"
	IV. Pauler Gyula r. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	1	"	—	"
	V. Pór Antal r. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól	—	"	50	"
	VI. B. Eötvös József elnökről. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól.....	—	"	30	"
	VII. Hampel József r. tagról. <i>Ortway Tiivadar</i> r. tagtól.....	1	"	40	"
	VIII. Osthoff Hermann k. tagról. <i>Schmidt József</i> l. tagtól.....	—	"	80	"
	IX. Duka Tiivadar t. tagról. <i>Stein Aurél</i> k. tagtól	—	"	60	"
	X. Podmaniczky Frigyes l. tagról. <i>Bercsik Árpád</i> r. tagtól	—	"	30	"
	XI. Szalay László r. tagról. <i>Angyal Dávid</i> l. tagtól.....	1	"	50	"
	XII. Böckh János l. tagról. <i>Schafarszik Ferencz</i> l. tagtól.....	1	"	20	"
	XIII. Borovszky Samu l. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól.....	—	"	40	"
	XIV. Pulszky-émlékünnep. <i>Berzeviczy A. t., Marczali H. és Nagy G. l.</i> tagoktól	2	"	—	"
XVII. kötet.	I. Fabriczy Kornél t. tagról. <i>Berzeviczy Albert</i> t. tagtól	1	"	—	"
	II. B. Korányi Frigyes l. tagról. <i>Jendrassik Ernő</i> l. tagtól	—	"	30	"
	III. König Gyula r. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
	IV. Tormay Béla l. tagról. <i>Ráts István</i> l. tagtól	—	"	60	"
	V. Vályi Gyula l. tagról. <i>Réthy Mór</i> l. tagtól	—	"	60	"
	VI. Vámbery Armin t. tagról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	—	"	60	"
	VII. Rónai Horváth Jenő t. tagról. <i>Dr. Ssendrei János</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	VIII. Hajnik Imre r. tagról. <i>Kováts Gyula</i> l. tagtól	1	"	—	"
	IX. Baksay Sándor t. tagról. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól	—	"	70	"
	X. Jalava Antal k. tagról. <i>Szinnyi József</i> r. tagtól	—	"	60	"
	XI. Bunyitay Vincze l. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól.....	—	"	70	"
	XII. Engel Ernő k. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
	XIII. Lengyel Béla r. t. emlékezete. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól.....	1	"	—	"
	XIV. Trefort Ágoston emlékezete. <i>Berzeviczy Albert</i> elnöktől.....	1	"	—	"
	XV. Schvarcz Gyula r. t. emlékezete. <i>Hornyánszky Gyula</i> l. tagtól.....	4	"	—	"
	XVI. Medveczky Frigyes r. t. emlékezete. <i>Pauler Ákos</i> l. tagtól	1	"	—	"
	XVII. Csoma József l. t. emlékezete. <i>Aldásy Antal</i> l. tagtól.....	2	"	—	"
XVIII.	Tomba Mihály l. t. emlékezete. <i>Váczy János</i> l. tagtól.....	1	"	—	"
	XIX. Rátz István l. t. emlékezete. <i>Hutjra Ferencz</i> l. tagtól.....	2	"	—	"
	XX. Kitaibel Pál emlékezete. <i>Tuzson János</i> l. tagtól.....	2	"	—	"
	XXI. Bezerédj Pál emlékezete. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	10	"	—	"